

Eesti Kirjandusmuuseum
Tartu Ülikool

Dialog privaatse ja avaliku elu vahel

Inimese ja keskkonna suhete peegeldus pärimuses

Elektrooniline konverents
Täienduskoolituskursus

**18.02. – 18.05. 2002
Tartu 2002**

Tiiu Jaago, Mare Kõiva (koost.)
Lehti Pilt, Liisa Vesik (e-konverents)
Kairika Kärсна, Kristi Salve (tõlketoimetajad)
Andres Kuperjanov (küljendus)

Trükise valmimine on seotud Eesti Teadusfondi grantidega nr 3576 ja 5117.
E-konverents ja täienduskoolitus on seotud sihtfinantseeritavate teadusteemadega “Argikultuuri protsessid ajaloolises ja kaasaegses perspektiivis” TFLAJ0531 ning “Eesti ja sugulasrahvaste folkloor: zanrid, struktuur, tüpoloogia, historiograafia” 0050332s98.

ISBN 9985-867-12-2

© Eesti Kirjandusmuuseum
Tartu Ülikool
autorid

Sisukord

Tööjuhend	5
1. teema. Inimene ja koduloom	7
13.03.2002.	
Marika Mikkor (Tartu). Minu merisigade elust	9
Henni Ilomäki (Helsingi). Loomad rahva meeles ja rahvaluule keeles	13
2. teema. Inimene ja emotsioonid	19
20.03.2002.	
Emmanuel Habimana & Line Massé (Kanada). Kadeduse avaldumise vormid ja isiksusehäired	21
Ene Vainik (Tallinn). “Kuumaverelised” eestlased. Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast	29
3. teema. Ränne ja lootused	43
27.03.2002.	
Aivar Jürgenson (Tallinn). Siber – metsik ja kodune. Siberi-eestlaste loodustunnetusest	45
Brigitte Bönisch-Brednich (Göttingen-Wellington). Migratsioon ja jutustus	57
4. teema. Sillad inimeste ja maailmade vahel	64
10.04.2002.	
Maili Vabrit (Tartu). Sünnipäev – endale ja teistele, korduv ja kordumatu	66
Argo Moor (Tartu). Surmateadlikkus: kas juhitud protsess või tarumeeriv kogemus?	74
5. teema. Inimene ja kodu	86
17.04.2002.	
Tiiu Jaago (Tartu). Kodu mõiste muutumisi 20. sajandil	88
Liina Rootalu (Peterburi). Peterburi eestlaste mõtteid kodust	99

Loomad inimese meeles ja rahvaluule keeles

Henni Ilomäki

MILLEL PÕHINEB INIMESE SUHTUMINE LOOMADESSE?

Taksonoomia (loomasüsteemaatika) uurijate meelest pole kognitiivse piiritlemise kriteeriumiks intellektuaalsete vajaduste rahuldamine, sest vaatlusalune protsess on teadvustamata (Berlin 1992: 8). Kas loomade liigitamine on siis kultuurikontekstist sõltumatu? Loomatemaatika kohtame soome rahvaluules ja loomad kuuluvad ka tänapäeva argiellu. Kas nüüdisinimese arvamus neist erineb varasemate põlvkondade suhtumisest?

Suulises pärimuses ei leidu järjekindlat loomade süstemaatilist liigitust. Klassifikatsiooni järgi võib näha *Kalevala* 14. runos *Väinämöise mäng*:

*Ei olnud metsassa elavat,
jalal neljal jooksjada [- - -].
Mis oli ilma lindusid;
kahel tiival keerlejaida [- - -],
ei olnud alla ka meressa
soomuskuues kulgejada,
kalaparveda kenada,
kes ei tulnud kuulamaie [- - -].*

Kuigi jaotus järgib tänapäeva bioloogia liigitust, ei ole relevantne pidada seda pärimuse kognitiivse piiritlemise seisukohalt keskseks.

Loitsudega on reguleeritud inimelu argipäevi ja pöördpunkte, ainelist ja vaimset heaolu ning inimestevahelisi suhteid. Näiteks loitsimist alustavate sõnadega määratleti sotsiaalseid suhteid, arstimissõnadega hoiti tervist, jahindus- ja karjandusloitsudega tagati elatis. Vaatlen teoses *Suomen Kansan Vanhat Runot* avaldatud loitsudes sisalduvaid loomanimetusi inimeste ja loomade suhete indikaatoritena. [Runonäited on sageli nende sõnavara murdelisus, arhailisuse ja spetsiaalselt eufoonilistel eesmärkidel loodud sõnade tõttu tõlgitud poolikult ja/või ebatäpselt – Kristi Salve]. Teave tänapäevasest suhtumisest pärineb teaduskirjandusest ja loomaharrastajatele mõeldud ajakirjandusväljaannetest. Lisaks olen kasutanud 1995. aasta kevade ajalehtede uudiste-ainestikku.

LOITSUDE OSA KÜTTIMISEL

Varases kütikultuuris tegutses jahipidaja üksinda ja kohtas saaklooma kui indiviidi. Jahipidaja ja uluki suhe oli isiklik ja põhines vastastikusel austusel. Oletati, et loom annab end saagiks vabatahtlikult (Ilomäki 1986). Erinevalt peremehele allutatud koduloomast säilitas metsloom iseseisvuse kuni surmani. Loomad kuulusid metsa, inimese kontrolli alt väljapoole jäävasse maailma. Saaklooma kohtamise eeldus oli, et saak leitakse füüsilise pingutuse abil (nt Jochelson 1926) või tema teatavasse kohta meelitamisega (Fardon 1990: 194). Loitsud kujutavadki lisaks saakloomale ka ideaalset jahimaastikku. Oluline oli ju suhtlemine metsaga ja selle õnnestumise üheks eelduseks õige kõnetamine (Ilomäki 1986).

Jahindusloitsudes on saaklooma nimetuseks *juoni* (vigur), *metsän vilja* (metsavili), *jalan neljän juokseva, viijen vinttoileva* (neljal jalal jooksev, viiel veerlev), *rannan kiertäjä* (rannal ringleja), *someron sorottaja* (sõmerasõtkuja) või *rahakarva* (rahakarva), *villakuontalo* (villakoonal), *karvapalli* (karvapall), *kultaturkki* (kuldkasukas) või *veronahka* (maksunahk): *piispan pitkiä hihoja, valta miehen vaattehia, herroihin hetulehia, kantajia kuulun koiven* (piiskopile pikad käised, võimumehele rõivad selga, mõisahärrale hilbud ümber, kuulsale kandjale koivad).

Saaklooma kriteeriumiks on liikumine, jooksmine või karvkate. Liikumisviisi on kasutatud kirjeldavate elementidena püünisesõnades:

*Yhen paan siivin kiitävälle,
toisen jalon juokseville,
kolmannen maassa mataville
(ühe panen tiibadel kihutavale,
teise jalgadel jooksvaile,
kolmanda maas roomajaile).*

Täpsustades saagilootusena linde, saab kriteeriumiks sulekate: suletopp (*höyhentuppelo*), sinitiivaline (*sinisiippana*). Lindude kohta leidub ka liike märkivaid termineid. Samuti võidakse neljajalgseid saakloomi kõnetada denotatiivsete lind-nimedega. [Ka vanemas eesti keeles oli lind-sõnal tähendus metsloom: *lunnunahkne kasukas* võis olla rebase vm karuslooma nahast; uuemas rahvalaulus nimetab jänes ennast *vaeseks linnuks* jne – Kristi Salve.] Karusloomana jahitava orava eufemismid on meelitavad: *oravainen, oikiainen* (oravake, õigeke), *metsän valkea vasikka* (valge metsavasikas), *kävyn syöjä kannervöini* (käbinärija), *metsän kissa kirmijäinen* (kiirustaja metsakiisu), *puun kuningas* (puukuningas), *metsän kukka* (metsaõieke). Jänest ei jahitud naha pärast; talle pandi samuti nagu lindudele püüniseid, millesse teda loitsiti pejoratiivseid nimesid kasutades: *jänis jäppä, juppaniska* (jänes kõverkael), *vinttura, pyöräsilmä* (kõõrsilm), *hiien kanttura* (põrgu?).

Loomade kõnetlustena kasutatakse niisiis üheaegselt neutraalseid üldtermineid ja liigitusele viitavaid nimetusi. Viimased ei ole tavaliselt denotatiivsed, vaid ümberütlemised, millel on ilustav või pejoratiivne tundevarjund. Denotatiivsed nimetused võivad osutada teisele loomale (*koer, vasikas, metsautt*). Taksonoomiline komponent ei ole seotud liigiliste omadustega, vaid jahipidaja huvide ehk loodetava saagiga. Nimetused iseloomustavad niihästi looma kui ka küti suhtumist temasse. Saakloomi tapmine oli looma ja inimese tutvusega põhimõttelises vastuolus (Serpell 1986: 140–142). Seetõttu eeldas illusioon lepingul põhinevast surmast ritualiseerimist (Jochelson 1975: 146–147) ja mõjutas sõnavalikut.

LOOMAD MÜÜTILISE MÄÄRATLEMISE VAHENDINA

Arstimissõnad algavad sageli väe äratamise värssidega, milles loitsija piiritleb oma mõju ja kasutatavaid vahendeid, osutades mh loomadele :

*mull on kourat kontiolta,
veren juojalta vekarat,
linnulta lihan pitimet,
havukalta haarottimet.
A mie olen suuri susi,
muut riuvukse revokse.
(Kämbblad sain ma metsaotilt,
verejoojalt jätkud,
linnult lihapihid,
haukalt harud.
Mina olen ise suuri susi,
teised kõik räbalad rebased.)*

Diagnoosides haigusi ja osutudes ise tõvest tugevamaks sundis loitsija selle patsiendist lahkuma. Paljud loomad on sellega seoses esindatud nii tõve transportijate kui ka paigana, kuhu haigus tõrjutakse:

*Hauki sun syvälle viepi,
lohi luovolle vetäpi.
(Haug sind viib sügavale,
lõhe veab karile.)*

*Kissa kirjava veab,
kukko musta kiijättävi.
(Kirju kiisu vedagu,
must kukk kihutagu.)*

*Hirven paksuhun lihahan
petran paksun palliohon
(Pödra paksusse lihasse,
paksu põhjapödra vahelihasse.)*

Koer võib olla nii saadetud tõve tooja kui ka loitsija abimees, *kylän kirojen syöjä* (küla needuste õgija). Tõbi võidakse siirata või selle päritolu lokaliseerida looma sigimise ja surmaga seotud kohta:

*Mis on korppi koinattuna,
musta lintu muokattuna.
(Kus on kaaren koinitud,
musta lindu haritud.)*

*Siell on hirvet hirsipuussa,
oksissa metsän otukset.
(Seal on põdrad võllapuus,
oksades metsaasukad.)*

Väljendid viitavad kujutelmale šamaani abiloomadest ja nende müütilisele tõlgendamisele (Siikala 1992: 187–189, 199). Ühe omaduse tõstmine keskseks jooneks saab kontekstis tunderõhku juurde ja tõlgendus põhineb anomaalial. Jahindusloitsudes on eufemismide kasutamine ettevaatusabinõu, arstimisloitsudes kaasneb kiskjate nimelise mainimisega nende oma võimu alla saamise probleem või on see sihilik taburikkumine.

Niisiis määrab kontekst loitsija suhtumise loomasse: saaklooma austav kõnetamine vastandub looma alandavale sõimamisele arstimisloitsudes. Lüürikas saavad eufemismid teistsuguse tähenduse:

*kanna korppi huoliani,
musta lintu murhettani
(kaaren, kannu minu hoolt,
musta lindu, minu muret)*

on manamise vaoshoitud variant. Loitsude sõnavalik põhineb jahipidamise eesmärgil lausunud sõna eeldataval jõul.

TÄNAPÄEVA INIMESE LOOMAKÄSITUSEST

Loom määratletakse sageli inimese negatsioonina (Ingold 1988: 3–6). Inimene kuulub kultuuri, loom loodusesse – kas täielikult või osaliselt, nagu näiteks koduloomad. Inimene ei valitse metsloomi, kuigi loitsude abil püüti seda teha. Tänapäeva inimesel on alusteadmiseks bioloogiline klassifikatsioon, kuigi tegelikkuses ei ole olemas üldtunnustatud seisukohta; suhtumist tuleb teisiti iseloomustada.

Mõne suhtumiskriteeriumi määrab kasu, mille inimene loomast saab. Inimene on alati tahtnud loomi kasutada. Kõige mitmekülgsem on rändkarjakasvataja ja tema loomade vaheline kasusuhe (Digard 1990: 75). Mida lähemale tänapäevale ja koduloomapidamise majanduslikele eesmärkidele tulla, seda kesksemaks teguriks see tõuseb. Isiklikud suhted ei ole enam võimalikud. Suhete keskne element on siiski see, et inimene põhjustab looma surma. Kõige tavalisem tapmispõhjus on toidu saamine. Kütikultuuris võidi surma tõlgitseda lepingul põhinevana, kuid kodulooma surm on ainuüksi inimese otsustada, lähtealuseks viimase erilisus ja hierarhiline üleolek (Ingold 1994: 16; Serpell & Paul 1994: 132). Karjakasvataja “süüdiolok” on kütiga võrreldes mitmekordne: pikaage hoolitsussuhte lõpuks ta tapab looma, kes on majandusliku kasu

tooja, mitte indiviid (Serpell 1986: 5, 48–54, 151; Clutton-Brock 1994: 31). Loomakasvatustoodet ei seostu tänapäevase tarbija teadvuses loomadega, kellest neid saadakse (vrd Singer 1991: 100–101).

Üheski kultuuris ei kasuta inimene toiduks kõiki loomi: traavlite, tsirkuseloomade ja lemmikloomade söömist peetakse tõenäoliselt mõeldamatuks. Viimatinimetatuga kaasneb terve tööstusvaldkond: Inglismaal kulutatakse aastas miljard naela nende toitmiseks. Suhteid lemmikloomadega on nimetatud inimestevaheliste puudulike suhete korvamiseks. Kas inimene on üldse suhetes loomadega omakasupüüdmatu, kas on seda vähemalt vaalakaitsjad? Toitumispiiranguid on selgitatud erinevalt. Tänapäeval viitavad taimetoitlased sageli lihatoodete ökoloogilisele kurnavusele või intensiivloomakasvatuses loomadele põhjustatavatele kannatustele (Singer 1991: 151–176). Enam ei palu inimene toitu ega arutle hoopiski enda ja jahilooma suhte üle. Tähelepanu on pööratud pigem jahi rituaalsele poolele või võimalusele viibida looduses. Liha hankimist küttimise abil peetakse “loomaõiguste” vaatevinklist esteetiliselt talutavamaks lahenduseks kui intensiivloomakasvatust (Tengvall 1992: 25). Sama kehtib harrastus- ja tööstusliku kalapüügi vastandamise puhul.

Suhtumist loomadesse saab vaadelda ka sellega kaasnevate tunnete alusel. Karjakasvatajakki “hoolivad” loomadest, kuigi valitsemine on suhete põhijoon. Lemmikloomi peetakse tunde pärast ja nende tunded oletatakse rahuldatuks. Erinevalt jahiloomadest ei anna lemmikloomad kasu, nende ärasöömine pole mõeldav. Põhjuseks on ilmselt nende seisund inimühiskonnas: nad elavad koos inimesega, neil on nimi ja lisaks võidakse neile omistada ka moraalseid väärtusi ja omadusi (Patoluoto 1989: 107–108). Ilmne tähtsus on lemmikloomi ja inimese omavahelisel suhtel, mis laseb viimasel ennast vajalikuna tunda (Serpell 1986: 19–33). Lemmikloomapidamist toetab laialdane tööstus ja vilgas kirjastamistegevus. Internetis on jututoad nii lemmikloomapidajatele kui lindudest ja liblikatest huvitatutele. Näiteks ilmub nii jahi- kui ka kalameestele harrastusteemalisi ajakirju ning igal aastal antakse välja erialaseid käsiraamatuid relvaõpikutest kokaraamatuteni ning kalapüügil kasutatavate liblikaid meenutavate ahvatiste valmistamise juhenditeni.

Inimese ja looma suhe omandab erinevaid vorme ka tuttavuse/tundmatuse alusel. Tänapäeva inimese elutegelikkusse võivad erinevaid põhjustel kuuluda tsirkustesse, loomaaedadesse ja -parkidesse koondatud metsloomad ning laboratooriumide katseloomad, tuvid ja parasiidid. Isiklik suhe areneb taltsutatud loomade ja nende hooldaja vahel samal viisil nagu lemmikloomade ja nende pidajate vahel. Ornitoloogi kiindumusobjektid püsivad kaugetena: lindude vaatlus ja loendamine ei eelda nendega kohtumist. Jahiriietus, kalastaja kunstiliblikad, binokkel on suhetes loomadega kesksel kohal. Linnaelaniku suhe loodusega asjastub vältimatult (Ahonen 1987: 400), elavaid loomi võidakse kogeda isegi hirmuäratavateks (Midgley 1988: 37).

Lemmikloomade antropomorfseid tunnuseid ja mitteverbaalse kommunikatsiooni võimalust peetakse nende kõige köitvamateks omadusteks (Serpell 1986: 61–67, 100–133). Inimese kombel tegutsevad loomad saavad uue rolli koomiksites ja joonisfilmides. Antropomorfiseeritud loomad ei säilita algseid loomalikke omadusi, kui nad marginaliseeritakse meelelahutuslikesse rollidesse (Coy 1988; Tapper 1988: 56). Äärmuslikel juhtudel on reaalsed loomad kujutluslikega võrreldes anomaalsed; linnalapsele võib Disneylandi fantaasiaühiskonna liikmeks olev part olla tuttavam kui samanimeline kodulind. Tõsi küll, sel viisil võidakse kanaliseerida ka positiivset ideoloogilist informatsiooni (Tambiah 1969: 457).

SUHTED JA KLASSID

Nii loitsutekstides kui tänapäevases Soome aineses põhineb loomade käsitlemine inimese kultuuriliste kontekstide loodud tõlgendustel. Jahindusloitsude loomakujud lasevad ennast määratleda küti ootuste kohaselt. Nad on majandusliku tootmise ühikud,

nagu ka kirgede möllu põhjustanud intensiivloomakasvatuse valdkonda kuuluvad loomad. Harrastustega assotsieeruvad loomad seevastu nõuavad kulutusi (Serpell 1986: 11–122), kuid toodavad meelehead.

Seisukohtade erinevused tulenevad mitmesugustest taustadest. Staatuse probleemilgi on oma osa – nii on see ju ka sõnamaagiat viljeleva ravitseja puhul. Kultuur on inimrühmiti segmenteerunud ning erinevad ringkonnad ei tunne üksteise tegelikkust. Jahindusloitsud olid meeste pärimus, jahipidamine ja kalapüük on endiselt meeste harrastused, samas kui lemmikloomi peetakse sageli lastega peredes. Vaid osa tänapäeva inimese loomi puudutavatest teadmistest on empiiriline: akvaariumipidajate terminoloogia ei laiene ratsutajatele ega rebasekasvatajatele. Loomamõisted ei nõua etnobioloogilist klassifikatsiooni, vaid selguvad kultuuriliste tähenduste põhjal. Nii pärimuses kui tänapäevases mõtlemises on neid nii rühmasiseseid kui ka üleüldisi ja need eristavad pigem suhtumisi kui loomi. Nimetused kirjeldavad nii looma kui ka inimese suhet temasse.

Tõlkinud Kristi Salve

Kasutatud kirjandus

- Ahonen, Pirkko-Liisa 1987. Metsä elämäntavassa. – Aarne Reunala & Pekka Virtanen (eds.). *Metsä suomalaisten elämässä. The forest as a Finnish cultural entity.* (Silva Fennica 12: 4.)
- Berlin Brent 1992. *Ethnobiological classification. Principles of categorization of plants and animals in traditional societies.* Princeton.
- Clutton-Brock Juliet 1994. The unnatural world: Behavioral aspects of humans and animals in the process of domestication. – Audrey Manning and James Serpell (eds.). *Animals and human society. Changing perspectives.* London & New York.
- Coy, Jeannie 1988. Animals' attitudes to people. – Tim Ingold (ed.). *What is an animal?* London.
- Digard, Jean-Pierre 1990. *L'homme et les animaux domestiques.* Fayard.
- Fardon, Richard 1990. *Between god, the dead and the wild. Chamba interpretation of the ritual and religion.* Edinburgh.
- Ilomäki, Henni 1986. *Eläinten nimittämien ja luontosuhde. Petojen roolit pohjois- ja rajakarjalaisissa kalevalamittaisissa runoissa.* Helsingin yliopisto, lis. työ.
- Ingold, Tim 1988. The animal in the study of humanity. – Tim Ingold (ed.). *What is an animal?* London.
- Ingold, Tim 1994. From trust to domination: An alternative history of human-animal relations. – Audrey Manning and James Serpell (eds.). *Animals and human society. Changing perspectives.* London & New York.
- Jochelson, Valdemar 1975. *The Yukaghir and the yukaghirized Tungus.* (The Jesup North Pacific Expedition. Franz Boas (ed.). *Memoir of the American Museum of Natural History* 9)
- Midgley, Mary 1988. Beasts, brutes and monsters. – Tim Ingold (ed.). *What is an animal?* London.
- Patoluoto, Ilkka 1989. Hyöty, rakkaus ja sivistys suhteinamme eläimiin. *Eläin ihmisten maailmassa.* Helsinki.
- Serpell, James 1986. *In the company of animals. A study of human-animal relationships.* Oxford.
- Serpell, James & Paul, Elizabeth 1994. Pets and the development of positive attitudes to animals. – *Animals and human society. Changing perspectives.* Audrey Manning and James Serpell eds.). London & New York.
- Siikala, Anna-Leena 1992. *Suomalainen samanismi. Mielikuvien historiaa.* Helsinki (SKST 565).

- Singer, Peter 1991. *Oikeutta eläimille*. Suom. ja Suomea koskevin tiedoin täyd. Helena Tengvall. Porvoo-Helsinki-Juva.
- Suomen kansan vanhat runot*. Helsinki (SKST 151).
- Tambiah, S. J. 1969. Animals are good to think and good to prohibit. *Ethnology* 8.
- Tapper, Richard 1988. Animality, humanity, morality, society. – *What is an animal?* Tim Ingold (ed.). London.
- Tengvall, Helena 1993. *Eläinten puolesta. Eläinten ystävän käsikirja*. Helsinki.